

СПОСОБИ ТВОРЕННЯ МЕТАФОРИЧНИХ ОБРАЗІВ В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ЗАГАДКАХ

Зосереджується увага на способах творення метафоричних образів в українських народних загадках.

Ключові слова: загадка, метафоричний образ, денотат, метафоричне перенесення, семантична структура.

Рассматриваются способы образования метафорических образов в украинских народных загадках.

Ключевые слова: загадка, метафорический образ, денотат, метафорический перенос, семантическая структура.

Various ways of metaphoric image formation in Ukrainian folk riddles are studied in the article.

Key words: riddle, denotat, metaphoric image, metaphoric transformation, semantic structure.

Створити загадку – значить дуже стисло описати за допомогою певних яскравих метафоричних образів кілька найхарактерніших для предмета чи явища ознак (матеріал, форму, звук, колір, кількість, дію, призначення, застосування, оточення). Відгадати її можна лише шляхом логічної заміни зображених метафоричних образів реальними.

Поетична метафора в загадці внаслідок об'ємної складної зображувальної та виразної функціональності майже ніколи не обмежується одним словом чи простим словосполученням. Як правило, перед нами постає низка образів. Поєднання їх у структурі загадки зумовлює емоційне, наочно-чуттєве сприйняття закодованого образу. Образи створюють складну розгорнуту метафору. Різна за формою, вона при всій повноті та цілності уникає того, щоб у всьому, без винятку, підтримувати зв'язок між закодованим предметом та його метафоричною номінацією, оскільки образно-логічна невідповідність у якомусь компоненті повинна порушувати відтворювану метафорою аналогію.

Більшість загадок – це метафоричні образи, які логічно не сумісні, бо практично являють собою логічну невідповідність. Вони побудовані способом парадоксу або оксюмору. У зв'язку з цим варто пригадати висловлювання Арістотеля: «Оксюморон, загалом, – основа загадки. Різкість поєднань, сміливість комбінацій – ось що

приваблює нас передусім у загадці, що і в кінцевому результаті змішить при розгадці» [1, с. 114]. На думку І. П. Березовського, «в основі загадки часто лежить колоритна метафора, яка дає поетичний настрій всій темі і своєю можливістю її двозначного розв'язання надає твору певної гри, що збуджує, стимулює художню уяву того, хто повинен її розв'язати» [3, с. 27–28].

За способом творення, співвіднесення реальних та метафоричних образів загадки можна розділити на такі групи:

1. Предмет, який загадується, зіставляється з яким-небудь метафоричним предметом, напр.:

Червоні чоботи у землі закопані.

Буряк [4, с. 543];

Сидить дівиця в темній темниці.

Морква [4, с. 550];

Синя шуба накрила всей світ.

Небо (2);

Біле покривало весь світ обійняло.

Сніг (220).

2. Предмет, який загадується, виражається через декілька метафоричних предметів, напр.:

Батько – хволостун, мамка – лопатка, діти – круглятка.

Горох [4, с. 493];

Мама така, як муха,

Дочка, як груша,

І має сто сорочок на собі.

Капуста [4, с. 529].

3. Декілька предметів, які загадуються, виражаються через один умовний метафоричний образ, напр.:

Ні сучок, ні листок, а на дереві росте.

Кора, плоди, мох [4, с. 851];

Ішов дорогою, знайшов зло і зло злом зарубав.

Солдат, гадюка і шабля [4, с. 1037].

Цей метафоричний тип трапляється серед загадок рідко.

4. Декілька предметів, що загадуються, зіставляються з кількома метафоричними предметами, напр.:

Ой, на горі гай, під гаєм мигай, під мигаєм сапай, під сапаєм хапай.

Волосся, очі, ніс, рот [4, с. 1310];

Зверху гай,
Під гаєм моргай,
Під моргаєм сліпко,
Під сліпком видко,
Під видком нюхко,
Під нюхком цапко.

Волосся, брови, повіки, очі, ніс, рот [4, с. 1311];
Половина дуба сира, половина суха, маківка золота.
День, ніч, сонце (417);

Мама широка, тато високий, син кручений, а невістка
сліпа.

Земля, небо, вода, ніч (424 А);
Розстелене рядно, на ньому горох і шматок хліба.
Небо, зорі, місяць (60).

Серед проаналізованих загадок переважають метафоричні структури, у яких співвідносними виявляються зіставлявані денотати, що виступають у формі іменникових номінацій. Окрему лексико-семантичну групу становлять метафори, побудовані не на зіставленні, а на протиставленні денотатів, зокрема, предмет, який загадується, протиставляється декільком предметам, напр.:

Рогатий, а не бик.
Місяць (33);
Не труба і не димар, а дим пускає.
Хмарне небо (5);
Без дров, без огня, а світить і гріє щодня.
Сонце (63).

Замість протиставлюваних предметів загадки подають опис предмета, який загадується. Цей опис будується або на дієслівній, або на прикметниковій ознаці, пор.:

Гарне, добре, на всіх людей дивиться, а людям на себе дивитися не дозволяє.

Сонце (87);
Не вимести, не винести, не викопати.
Промінь сонця (124);
По соломі ходить, а не шелестить.
Промінь сонця або місяця (121);
Зимою чорне, весною і літом зелене, а осінню жовте.
Ліс (139);

Не кінь, а біжить, не ліс, а шумить.

Річка (148).

Процес метафоричного перенесення – це співвіднесення різних предметів за їхніми якостями та властивостями. У зв'язку з цим можна визначити декілька лексико-семантичних типів загадок:

1. Предмети зіставляються на основі їхньої загальної зовнішньої подібності, напр.:

На городі молода
Пишні коси розпліта,
У зеленій хустинки
Золоті хова зернинки.

Кукурудза (437);

Вузлувата і листата,
А доспіє – головата.

Капуста (459).

2. Предмети порівнюються за подібністю кольору, напр.:

Зелена билинка застелила весь город.

Картоплиння [4, с. 507];

Червона дівчина сидить у комірчині, а коса зелена на шляху.

Морква (500).

3. Предмети (явища) уподібнюються на основі ознак їхньої внутрішньої організації, напр.:

Золоте решето чорних хатинок повне.

Соняшник (603);

У тісній хатині плетуть бабусі хустину.

Бджоли у вулику (1182);

Дід сміється, аж губа трясеться.

Кисіль (1500);

Білий камінь у воді тане.

Цукор (1503).

4. Предмети (образи) порівнюються за функцією, роллю в побутовому житті людей, напр.:

Сидить в ложці, звисивши по ножці.

Локшина (1434 А);

Котилася бочка без дна, без колочка.

Яйце (1452);

Плету хлівець на п'ятеро овець.

Рукавиця (1527);

Без рук, без ніг – на пліт лізе.

Гарбуз (573 А).

5. В основі зіставлення предметів ознака руху або нерухомості, напр.:

Два брати біжать і ніколи один другого не переганяють.

Полозки в саях (2802);

Воронько біжить, а оглобельки стоять.

Річка і береги (156 Б);

Без крил, без ніг білі мухи літають.

Сніг (212);

Літали мухи з-під небес в руки,

Чоловік се побачив та й засмутився.

Сніг падає (213);

«Що це ? Що це? – всі кричать. – Білі мухи он летять».

Сніг падає (215).

6. Предмети, явища зближуються на основі подібних рис і ознак у їх поведінці, напр.:

По синьому морю срібний човник пливе.

Місяць [4, с. 67];

Що без щітки малює?

Мороз (206);

Без рук, без ніг на вікнах колоски ставить.

Мороз (201).

Зіставлення, уподібнення предметів відбувається не за одним, а за кількома параметрами (або за зовнішнім виглядом, або за функціями, або за особливостями руху – біжить, іде, пливе, лізе).

Неабияку роль у створенні стислого, лаконічного тексту загадки відіграє багатозначність або омонімічність слів. Пор. гру значенням слова *вуса* в загадці про овес:

Що то за твір, що ні чоловік, ні звір, а має вуса? [4, с. 481].

Зіставлявані предмети, явища можуть порівнюватися (уподібнюватися чи протиставлятися) не за однією ознакою, а за кількома, напр.:

Під хворостом яйце з хвостом.

Ріпа [4, с. 579].

Ріпа порівнюється з яйцем за кольором і за формою. За кількома ознаками зіставляється з різними предметами сніг:

Біле, як сорочка,

Пухнате, як квочка.
Крил не має,
А гарно літає.
Що це за птиця,
Що сонця боїться?
Сніг (247).

Спостереження за метафорами-загадками виявляє особливі функції метафоричного перенесення ознак у текстах загадки: ці ознаки мають підсилювати ту чи іншу ознаку якогось реального предмета. Наприклад, у загадках про сніг на перший план виходить ознака білого кольору і здатність снігу покривати певний простір. У зв'язку з цим ключовими поняттями в образній частині загадки виявляються біле покривало, скатерть біла, білий килим, біла верета, біле одіяло, біле плаття, біла колода, біла вата:

Скатертина біла увесь світ накрила.

Сніг (221 А);

Біле одіяло землю покривало.

Сніг (222);

Ой за лісом, за пралісом біле плаття лежить.

Сніг (225).

Ознака танення снігу пов'язується із зоровим або звуковим образом, напр.:

Надворі горою, а в хаті водою.

Сніг (231 А);

Летить – мовчить, лежить мовчить,

А як умре – так і зареве.

Сніг (232 А);

Приходить тихо, а відходить з шумом.

Сніг (233).

Летить – мовчить, упаде – кричить.

Сніг (236).

Відтінювання поведінки снігу під час танення зафіксовано в метафоричному зіставленні природного явища із зоонімами:

Летить тихо і лежить тихо,

А як смерть – то здорова, зареве, мов корова.

Сніг, тала вода (234);

Летить мовчить, лежить – мовчить,

А як помре – мов звір реве.

Сніг (232 Б).

У групі загадок про сніг ключове поняття руху (сніг летить, сніг падає) деталізується в ситуативному метафоричному описі:

Крил не має, а літає,
Не чоловік, і не звіря, а сідає.

Сніг (230).

Вагомість дієслівної семантики, властивості снігу «літати» втілена в парадоксальному поєднанні ситуацій:

За морем дуба рубають, по всім світі тріски літають.

Сніг (227 В).

Наведена загадка утворена на обігруванні фраземи-прислів'я: «Ліс рубають – тріски летять». Як слушно зауважує В. В. Митрофанова, «загадка намагається одягти предмет загадування в яскравіший, фантастичніший, здебільшого історичний одяг. Як і у весільному обряді наречений та наречена на деякий час стають князем і княгинею, так і в загадках звичайна кочерга стає конем, ківш – качкою, колеса – братами, сарай або стіг сіна – Єгорієм, що обіперся на списа» [6, с. 150].

Дослідники цілком справедливо називають загадку джерелом поетичного (метафоричного) мислення: «Художні образи будь-якого фольклорного твору, незалежно від жанру, виховують поетичне сприйняття світу, але жоден із фольклорних жанрів не ставить собі за основну мету розвивати у людини поетичне бачення дійсності, а загадка зайнята цією справою» [2, с. 55].

Класифікуючи загадки за типами метафоричних перенесень, пізнаючи глибинну семантичну структуру загадки щодо асоціативно-образних зв'язків між загадуваною частиною і відгадкою, варто враховувати використання в загадці предметних символів. Роль їх увиразнюється в тих загадках, які відбивають міфопоетичну картину світу. Кожний символ пов'язаний з численними відповідностями в підсвідомості й фіксується у фольклорі, зокрема в загадках, і не засвідчується в буденній свідомості. За допомогою символу як прадавнього фундаментального способу осмислення життя відбувається пізнання реальної дійсності [5, с. 5–7]. Символ розкриває великі можливості мовної сигніфікації дійсності, коли логічна й мовна сітки накладаються на реальну дійсність і створюють досить умовну знакову систему, яка допомагає через міф передавати людський досвід новим поколінням.

Тож, як бачимо, загадка – переважно поезія, і в її основі – поетичне (метафоричне) мислення. Метафора в загадках тісно взаємодіє з іншими тропами, утворюючи з ними «таємномовний» стиль, що є невід’ємним від цього жанру, але, щоб робити висновки про ці якості стилю загадок, які вплинули, у свою чергу, на їхню метафоричну образність, необхідний також ретельний аналіз з уточненням інших засобів художньої «таємномовності».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Аристотель.** Об искусстве поэзии / Аристотель. – М., 1951.
2. **Аникин В. П.** Русские народные пословицы, поговорки, загадки и детский фольклор / В. П. Аникин. – М.: Учпедгиз, 1957. – 240 с.
3. **Березовський І. П.** Українські народні загадки / І. П. Березовський // Вступна стаття до збірника «Загадки». – К.: В-во АН УРСР, 1962. – С. 7–37.
4. Загадки. – К.: В-во АН УРСР, 1962. – 509 с.
5. **Купер Дж.** Энциклопедия символов / Дж. Купер. – М.: Просвещение, 1995. – 487 с.
6. **Митрофанова В. В.** Ритмическое строение русских народных загадок / В. В. Митрофанова // Русский фольклор. – М. – Л.: Наука, 1971. – Вып. 12. – С. 147–161.

Надійшла до редколегії 17.02.2011